

SOLIQ TO'LOVCHILAR FAOLIYATINI NAZORAT QILISHDA KONTRAGENTLAR FAOLIYATINI TEKSHIRISHNING ILMIY-NAZARIY MASALALARI

PhD Ismailov Bobir

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0006-9783-6614

mr.boburx@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada soliq organlari tomonidan tekshirish va soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilish amaliyotini takomillashtirish orqali ularning mumkin bo'lgan soliq to'lashdan bo'yin tovlash holatlarini aniqlash, adolatli soliqqa tortishni ta'minlash va pirovardida soliq tizimining umumiy samaradorligiga hissa qo'shish imkoniyatlarini oshirishi mumkinligi organilgan va xulosalar shakllantirilgan. Maqolada xorijiy tajribalarni O'zbekiston sharoitida tatbiq etishning afzalliklari va muammolari yoritilib, milliy soliq siyosatini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: soliq tushumlari, tahlika-tahlil, xavflar, samaradorlik, raqamli platforma, usullar va vositalar, ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРОВЕРКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНТРАГЕНТОВ ПРИ КОНТРОЛЕ ЗА НАЛОГОПЛАТЕЛЬЩИКАМИ

PhD Исмаилов Бобир

Ташкентский государственный

экономический университет

Аннотация. В данной статье представлены выводы и заключения, которые можно сделать на основе анализа возможностей налоговых органов по выявлению возможных случаев уклонения от уплаты налогов, обеспечению справедливого налогообложения и, в конечном итоге, повышению общей эффективности налоговой системы путем совершенствования практики аудита и контроля деятельности налогоплательщиков. В статье освещаются преимущества и проблемы применения зарубежного опыта в условиях Узбекистана, а также разрабатываются предложения и рекомендации по совершенствованию национальной налоговой политики.

Ключевые слова: налоговые поступления, анализ рисков, риски, эффективность, цифровая платформа, методы и инструменты, передовые информационно-коммуникационные технологии, анализ, оптимизация, налоговые льготы, налоговая ставка.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL ISSUES OF CHECKING THE ACTIVITIES OF COUNTERPARTIES IN THE CONTROL OF TAXPAYERS

PhD **Ismailov Bobir**

Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article presents the conclusions and conclusions that can be drawn from the analysis of the possibilities of tax authorities to identify possible cases of tax evasion, ensure fair taxation, and ultimately contribute to the overall efficiency of the tax system by improving the practice of auditing and monitoring taxpayers' activities. The article highlights the advantages and problems of applying foreign experience in the conditions of Uzbekistan, and develops proposals and recommendations for improving national tax policy.*

Keywords: *tax revenues, risk analysis, risks, efficiency, digital platform, methods and tools, advanced information and communication technologies, analysis, optimization, tax incentives, tax rate.*

Kirish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliq tizimining samarali faoliyat yuritishi soliq to'lovchilar faoliyati ustidan amalga oshiriladigan soliq nazoratining mukammal tashkil etilishiga bevosita bog'liqdir. Soliq nazorati davlat moliya siyosatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u byudjet daromadlarining barqarorligini ta'minlash, soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilish hamda soliq intizomini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, soliq to'lovchilar faoliyatini soliq nazorati orqali tartibga solishning nazariy asoslarini chuqur o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda iqtisodiyotni raqamlashtirish, soliq ma'murchiligini takomillashtirish hamda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etish soliq nazoratining mazmuni va amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shu bois, soliq to'lovchilar faoliyatini soliq nazoratini amalga oshirishning nazariy asoslarini o'rganish orqali mazkur jarayonning mohiyati, vazifalari va iqtisodiy ahamiyatini ochib berish, shuningdek, uning samaradorligini oshirish yo'llarini ilmiy jihatdan asoslash muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi.

Soliq to'lovchilar faoliyatini soliq nazoratini amalga oshirish masalalari iqtisodiy nazariya, moliya va soliq huquqi sohalarida keng o'rganilgan bo'lib, mazkur yo'nalishda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, soliq nazoratining mohiyati, shakllari va usullariga nisbatan turli ilmiy yondashuvlar mavjud.

Xorijiy olimlardan Stiglis (2000), Masgreyv (1989) va Samuelsonlar (2010) soliq nazoratini davlat moliyaviy mexanizmining ajralmas qismi sifatida talqin qilib, uning asosiy vazifasi soliq majburiyatlarining to'liq va o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning ishlarida soliq nazorati soliq siyosatining samaradorligini belgilab beruvchi muhim omil sifatida baholanadi.

Shuningdek, Olson, Smit va Shnayder (2002) tadqiqotlarida soliq nazorati va soliq to'lovchilarning xulq-atvori o'rtasidagi bog'liqlikka alohida e'tibor qaratilgan. Ularning fikricha, samarali soliq nazorati soliqdan qochish holatlarini kamaytirishga xizmat qiladi hamda yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

MDH davlatlari olimlaridan Gryaznova, Goncharenko (2018), Mayburov (2020) va Yutkina (2019) ishlarida soliq nazoratining nazariy-metodologik asoslari, uning shakl va usullari, shuningdek, soliq tekshiruvlarini tashkil etish masalalari chuqur yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda soliq nazorati davlat byudjeti daromadlarini ta'minlashning asosiy vositalaridan biri sifatida qoraladi.

O'zbekistonlik olimlardan Abdurahmonov (2020), Vahobov (2019) va boshqalarning ilmiy ishlarida milliy soliq tizimida soliq nazoratini takomillashtirish, soliq ma'murchiligini kuchaytirish hamda soliq to'lovchilar bilan o'zaro munosabatlarning institutsional asoslari tahlil qilingan. Ayniqsa, ular soliq nazoratini raqamlashtirish, avtomatlashtirilgan nazorat mexanizmlarini joriy etish hamda riskka asoslangan yondashuvlarni qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratganlar.

Olennikovning (2017) fikricha, soliqdan qochish va soliqlarni optimallashtirish bu soliq to'lovchining rejalashtirgan hatti-harakatlari hisoblanadi.

Makoveskiy, Zareskaya (2017) kabi olimlar soliqdan qochishning eng ko'p qonuniy tarqalgan usullaridan biri bo'lgan soliqlarni optimallashtirish tushunchasiga ham ta'rif berib o'tadi, ya'ni ularning ta'biricha, "Soliqlarni optimallashtirishda soliq to'lovchining maqsadli qonuniy harakatlari, shu jumladan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan barcha imtiyozlardan to'liq foydalanish, soliq imtiyozlari va boshqa qonuniy imtiyozlar orqali soliq majburiyatlari miqdorini kamaytirishni tushunish odatiy holdir. Boshqacha aytganda, bu soliq va jinoyat qonunchiligi normalarini buzmaganda, qonuniy asoslarda soliq to'lovlari minimal darajaga tushiriladigan xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini tashkil etishdir" deydi.

Rossiyalik olim Aleksandrova (2017) bu boradagi tadqiqotlari natijasida "Soliq to'lovchilar tomonidan soliq to'lashdan bo'yin tovlashning ommaviyligi, soliq jinoyatlarining kechikish darajasining yuqoriligi alohida o'tkirlik bilan ularni ochish muammosini qo'yimoqda, bu faoliyatning maqbul va samarali yo'llari va vositalarini izlash va ishlab chiqish zarurati tug'iladi. Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, soliqqa oid jinoyatlarni aniqlash boshqa turdagi jinoyatlarga qaraganda ancha qiyin. Bunday sharoitda soliq jinoyatlarini aniqlash bo'yicha chora-tadbirlarni, shu jumladan sud-tibbiyotni ishlab chiqish ayniqsa muhimdir" deb ta'kidlaydiki, muallif soliqdan bo'yin tovlash jarayonlariga huquqiy baho berish boshqa jinoyatlarga qaraganda anchayin murakkabligiga ishora qiladi.

Abdullina (2016) fikricha, soliqdan qochishda huquqni muhofaza qiluvchi organlarda soliq jinoyatlarini aniqlashda buxgalteriya hujjatlarini tahlil qilishning qiyinchiliklarining mavjudligi, yangi tashkil etilib, tez faoliyatini tugatadigan korxonalarni monitoring qilishda yetarli malakaning kamligi, fuqarolik, iqtisodiy huquqiy hujjatlarni o'zaro integratsiyalash asosida tahlil qilishning qiyinligi, qonun hujjatlarining yetarli takomillashmaganligi oqibatida soliqdan qochish holatlarining huquqiy negiziga asoslangan holda bu jarayonni kamaytirishga qaratilgan harakatlarning samarasiz bo'lishiga ta'sir qilmoqda.

Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, soliq nazorati bo'yicha nazariy qarashlar yetarlicha shakllangan bo'lsa-da, soliq to'lovchilar faoliyatini baholashda zamonaviy axborot texnologiyalari, shuningdek, milliy xususiyatlarni inobatga olgan holda ilmiy xulosalar ishlab chiqish masalalari hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

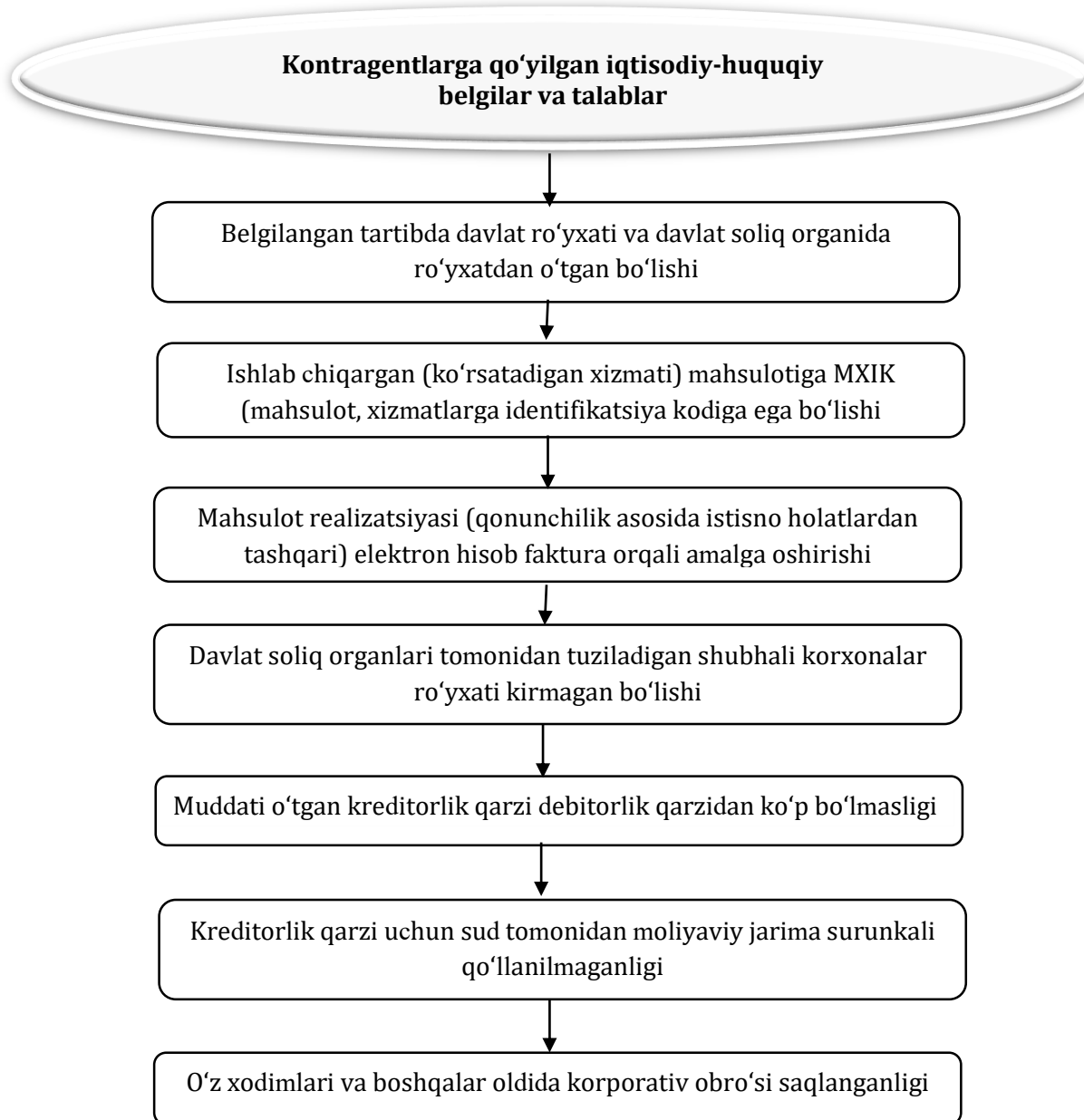
Tahlil va natijalar muhokamasi.

Global soliqqa tortish amaliyoti ko'plab tamoyillar va qoidalarga asoslanadi, ulardan biri "tegishli ehtiyotkorlik" tamoyilidir. Bu tamoyil soliq to'lovchilarni o'z xo'jalik faoliyatining barcha jabhalarida (masalan, materiallar sotib olish, mahsulot sotish va h.k.) to'g'ri moliyaviy qarorlar qabul qilishga undaydi, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt sifatida jamiyatning moliyaviy manfaatlariga zarar yetkazadigan, byudjet mablag'larini qisqartirishi mumkin bo'lgan harakatlardan qochishini ta'minlaydi. daromadlar yoki yashirin iqtisodiyotning o'sishiga hissa qo'shadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston soliq tizimida bu tamoyilga e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Soliq kodeksining 2019-yildagi tahririda xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda "kerakli ehtiyotkorlik" tushunchasini o'zida mujassam etgan maxsus modda (15-modda) kiritilgan. Mazkur qoidadan ko'zlangan asosiy maqsad soliq to'lovchilarni nafaqat o'z manfaati uchun, balki boshqa sub'ektlar bilan tadbirkorlik munosabatlarida ishtirok etishda davlat budjetini himoya qilishga ham ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga undashdan iborat. Muayyan

ogohlantirish me'yorlariga asoslangan bunday yondashuv ilmiy va iqtisodiy ma'noda kontragentlar bilan munosabatlarni boshqarish jarayoni deb ataladi.

Lozim darajada ehtiyotkorlik soliq to'lovchi kim bilan qanday tartibda oldi-sotdi qilishida shunday yo'l tutishi kerakki, bu jarayonda ular iqtisodiy hamkorlarining "soliq to'lovchilar kontragentlarni tanlash chog'ida ularning soliq organlarida soliq to'lovchilar sifatida hisobga qo'yilganligini, kontragentning ishbilarmonlik obro'sini, ishlab chiqarish bazasi va xodimlari mavjudligini, moliyaviy holatini, bitim bo'yicha majburiyatlarni bajarish qobiliyatini tekshirib, lozim darajada ehtiyotkorlik qilishi shart" (Кодекс, 2019) bo'ladi.

1-rasm. Kontragentlarga qo'yilgan iqtisodiy-huquqiy belgilar va talablar

Manba: muallifning fikriga ko'ra kontragentlarga qo'yiladigan talablardan kelib chiqib muallif tomonidan tuzilgan.

O'zbekiston soliq tizimida soliq qonunchiligi bo'yicha soliq to'lovchilarning kontragentlariga nisbatan soliq organlarida soliq to'lovchi sifatida hisobga qo'yilganligiga e'tibor talabi qo'yilgan bo'lsada, ammo, biz taklif etayotgan yuqoridagi 1-rasmda keltirilayotgan talablarga e'tibor qaratish ilmiy va amaliy jihatdan o'z ma'nosiga ega deb hisoblaymiz. Bundan tashqari O'zbekiston soliq qonunchiligiga ko'ra, agar soliq to'lovchi iqtisodiy hamkori garchi o'z

majburiyatlarini bajarmagan shaxslar bilan tuzilgan bitimlar bo'yicha qilingan xarajatlar (ko'rilgan zararlar), agar ushbu soliq to'lovchi bitim tuzayotganda lozim darajada ehtiyotkorlik qilmagan bo'lsa, soliq solish maqsadida tan olinmaydi va bu soliq to'lovchilarni ogohlantirish tamoyillaridan biridir.

Ta'kidlash lozimki, soliqqa tortish maqsadida kontragentlarning faoliyatini baholash orqali turli xil xavflardan qochish masalasiga oid bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsada, ammo, ta'kidlash joizki, ularning aksariyatida lozim darajada ehtiyotkorlik masalalariga kengroq urg'u berilgan. Biz quyida soliq to'lovchilar faoliyatini soliq nazoratini o'tkazishda kontragentlar faoliyatiga baho berish bilan bog'liq ayrim ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish orqali, soliqqa tortish maqsadida kontragentlarning faoliyatini baholashga bag'ishlangan ayrim ilmiy tadqiqotlarning tahlilini qilamiz.

Ta'kidlash lozimki, soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilishda kontragent maqomidagi soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat va baholash bilan bog'liq tadqiqotlar asosan, kontragentlarni baholash, lozim darajada ehtiyotkorlik, debitorlik va kreditorlik qarzlarni tahlil qilish, bu jarayonlarning soliqqa tortish va soliq nazorati bilan bog'liqliklarni tadqiq bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar sifatida xorijlik olimlardan: Yu.Brigxem, B.Nidlza, J.Rishar, E.S. Xendriksen Y. Betge, M.F.Van Breda kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarini, shuningdek, MDH mamlakatlari olimlaridan P.P.Baranov, I.N. Bogatova, R.P.Buligi, V.V.Bursev, S.M.Быchkova, O.V. Yefimova, V.A.Erofeeva, Ye.A.Mizikovskiy, V.I.Podolskiy, H.A.Remizov, L.V.Sotnikova, A.A.Shaposhnikov, P.S.Bezrukix, P.P.Baranov, I.A.Blank, V.B. Ivashkevich, V.V.Kovalev, N.P. Kondrakov, M.L.Pyatov, Ya.V.Sokolov, A.D.Sheremet M.I.Luxmanov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida yuqorida qayd etilgan masalalarning ayrim jihatlari tadqiq qilingan.

Jumladan, Bembeeva (2014) o'z ilmiy tadqiqotlarida soliq nazoratining soliq yuki oshmasdan budget daromadlarining oshishiga ta'sirini o'rganish doirasida kontragent soliq to'lovchilar faoliyatini to'g'ri baholashni tadqiq qilgan bo'lib, bunda soliq to'lovchilarning faoliyatini soliqqa tortish jihatidan kontragentlik tizimiga alohida e'tibor qaratgan. Kuznesov va Porollolar (2015) esa, soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilishda kontragentlar muammosini tahlil qilishning xalqaro tajribalarini tahlil qilish, bunda soliq to'lovchi sifatidagi kontragentlarni to'g'ri baholash jihatidan tavsiyalarni ishlab chiqqan. Romanova (2015) esa, qishloq xo'jaligi korxonalarida o'zaro hisob-kitoblar tizimini to'g'ri yo'lga qo'yishda kontragentlarni ob'ektiv baholashning uslubiy asoslari va uni yanada takomillashtirishga urg'u bergan.

Ayrim manbalarda kontragent atamasini "qarama-qarshi tomon (lot. *contrahens* - bitim tuzmoq, qarama-qarshilikning hozirgi zamon kesimi - bitim tuzmoq, so'zma-so'z bog'lanmoq, birga tortmoq; kontrakt bilan qarindosh; qarama-qarshi va agentga ko'tarilish xalq etimologiyasi) - tomonlardan biri. fuqarolik-huquqiy munosabatlarda shartnomadir. Shartnomada tomonlarning har bir majburiyatlari ikkinchi tomonning qonuniga o'zaro qarama-qarshi (mos keladi) va aksincha. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda kontragent deganda shartnoma taraflaridan biri tushuniladi"¹ degan ta'rif keltirilgan bo'lsa, boshqa bir manbada esa, "shartnoma bilan o'z zimmasiga biror majburiyat olgan shaxs yoki tashkilot; shartnoma tuzuvchi tomonlarning har biri"dir deb keltirilgan². Kontragent (lot. *contrahens* - shartnomalashuvchilar) - [fuqarolik](#) huquqi munosabatlarida [shartnoma](#) tuzuvchi taraf deyiladi, yana bir manbada³.

Tanlangan mavzu doirasida rus olimasi Pozdnyakova (2021) ilmiy tadqiqotlari ham alohida ahamiyatga egadir. U o'zining soliq to'lovchi bo'lgan kompaniyadagi kontragentlarni tekshirish mexanizmini baholash tartibini, kontragentlarni, shuningdek ularning iqtisodiy xavfsizlik bilan aloqalarini tekshirish tartiblarini ko'rsatib beradi. Bu jarayonda

¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%82>

² <https://uz.wiktionary.org/wiki/kontragent>.

³ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-k/kontragent-uz>.

kontragentlarni, jumladan, tijoriy ehtiyotkorlik, kontragentni tekshirish usullarini tahlil qilish uslubiyoti, xususan, kompaniyaning xaridlarini batafsil o'rganishga, shuningdek kontragentlarni xorijiy va mahalliyga bo'linishga asoslangan holda tadqiq qilishni ilmiy asoslab berilgan, shuningdek tadqiqotda aniq soliq to'lovchi kontragentni tekshirish tizimidagi bir qator afzallik va kamchiliklar tavsiflab berilgan, kontragentlar doirasida aniqlangan kamchiliklar kompaniyadagi kontragentlarni tekshirish tartibini yanada takomillashtirish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Ta'kidlash zarurki, soliq nazorati nuqtai nazaridan ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinganda ushbu jarayonni buxgalteriya hisobi bilan bog'liq holda tadqiq qilingan ilmiy ishlarga ustuvorlik berilganligini ham ko'rish mumkin. Bunday tadqiqotlar qatoriga Okrujko (2012) tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarni keltirish mumkin. Ushbu tadqiqotda muammoni buxgalteriya ekspertizasi bilan bog'liq tadqiq etilib, unda qurilish sohasidagi ishtirokchilari o'rtasidagi shartnoma munosabatlarining mavjud tizimiga va buxgalteriya ekspertizasi ketma-ketligiga ta'sir qiluvchi narx belgilashning alohida tartibi va shartnomaviy munosabatlarini tadqiq qilingan, buxgalteriya ekspertizasini o'tkazishga uslubiy yondashuvlar tasniflash mezonlari bo'yicha guruhlangan ekspert tadqiqotining nuqtalarini aniqlash asosida shakllantirilgan, buxgalteriya ekspertizasining ilmiy-konseptual apparati aniqlangan, uning psixologik belgilari asoslab berilgan, moliyaviy hisobotdagi ma'lumotlarni guruhlash, to'lov shakli, kontragentlar toifasi, majburiyatni bajarish vaqti, majburiyatlar miqdorini tartibga soluvchi elementlarning tarkibi, qo'shimcha holatlar asoslab berilgan, kontragentlar bilan hisob-kitoblarni hisobga olish tizimidagi tipik xatolar aniqlangan va tasniflangan.

Soliq nazoratini amalga oshirishda kontragentlar faoliyatini tahlil qilish borasidagi tadqiqotlarda soliq to'lovchilarning debitorlik qarzlari bilan bog'liq tadqiqotlarga ham keng urg'u berilgan. Bu kabi ilmiy tadqiqotlarni P.P.Baranov, I.N.Bogata, R.P.Bulıgi, V.V.Bursev, S.M.Бычкова, O.V.Efimova, V.A.Erofeeva, L.V.Sotnikova, A.A. Shaposhnikov tomonidan amalga oshirilgan ilmiy ishlarda ko'rish mumkin. Darhaqiqat soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilishda kontragentlarning faoliyatini baholashda iqtisodiy hamkor tashkilot-kontragentlarning debitorlik va kreditorlik qarzlarning nisbatini, ularning dinamikasi va ularni kamaytirish bilan bog'liq jarayonlar ham katta ahamiyatga egadir.

Ayniqsa, bu boradagi yana bir ilmiy tadqiqotlar sifatida Shaxmanova (2014) tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarni ham alohida e'tirof etish mumkin. Bunda tadqiqotchi kontragentlik maqomni ochib berishda debitorlik qarzini tasniflab bergan, bu bilan bog'liq holda qarzdorlik audit metodologiyasida qo'llash maqsadida debitorlik konsepsiyasiga aniqlik kiritgan, soliqqa tortish jarayonida shartnoma munosabatlari, soliqqa tortish rejimi va hisob siyosati moliyaviy hisobotning ishonchliligiga ta'sir etuvchi omillarni tavsiflab bergan, kontragentlikni tavsiflashda yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan soliq to'lovchilar faoliyatida debitorlik qarzlarni iqtisodiy jihatdan baholab bergan.

Murnikov, Solovyuk, Kuzmina, Fedorenko (2019) kabi olimlar esa, kontragentlarning iqtisodiy faoliyatini baholash uslubiyoti va uning qonunchilik masalalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirgan. Ularning ilmiy tadqiqotlarida iqtisodiyotning yirik korxonalari va strategik korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil etish, mahsulotlarni yetkazib berish hamda material va boshqa xom-ashyolarni sotib olishda kontragentlarning faoliyatini dastlabki baholash muammolarini tahlil qilgan holda, ishlab chiqaruvchi korxonalarning budjet oldidagi qarzlarni uzishda kontragentlarning qanchalik ta'sir qilishini uslubiy jihatdan ko'rsatib bergan va bu boradagi salbiy ta'sirlarni kamaytirish yo'llarini ko'rsatib berishga harakat qilgan.

Biz tanlagan mavzu doirasidagi ilmiy tadqiqotlarga oid ilmiy ishlarda Solovevaning (2022) tadqiqotlari ham alohida ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotchi soliq to'lovchilar o'zlariga kontragentni tanlashda ehtiyotkorlik tamoyilini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan tashkilotning risklarni boshqarish elementlariga alohida e'tibor qaratib, undan keladigan risklarni qanday boshqarish hamda undan keladigan salbiy oqibatlarni yumshatishning ilmiy-uslubiy asoslarini ko'rsatib beradi. Uning ta'kidlashicha, "soliq to'lashdan bo'yin tovlash

sxemalari va keyinchalik bunday sxemalarning oldini olish uchun yangi chora-tadbirlar ishlab chiqish, bu esa keyinchalik vijdonli soliq to'lovchilarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, ular o'z navbatida kontragentning noqonuniy harakat qilishi mumkinligiga shubha qilmagan va o'z majburiyatlarini bajarmagan. kontragentni tanlashda tirishqoqlik qilishi, bu esa korxona uchun salbiy oqibatlarni kamaytirishning eng samarali usullaridan biri bu tashkilotning umumiy risklarini boshqarishning bir qismi sifatida kontragentlarni tekshirishni sifatli tashkil etishdir".

Shibanovaning (2022) tadqiqotlarida esa, masalaning iqtisodiy-huquqiy jihatlarini tizimli ravishda tahlil qilingan. Ushbu olimaning fikriga ko'ra, "xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan kontragentlar va yetkazib beruvchilarni tanlashda, shuningdek, operatsiyalar va bitimlarning haqiqatini tasdiqlash usullarini aniqlashda mamlakatlarning amaldagi qonunchiligining qoidalari tashkilotlarning turli mansabdor shaxslari tomonidan tegishli tekshiruvni amalga oshirishga oid majburiy talablar va qoidalarining mazmuni nuqtai nazaridan tahlil qilish zarur" dir.

Bundan tashqari Lebedev, Batiqevalarning (2019) tadqiqotlarida kontragentlarni, jumladan, lozim darajada ehtiyotkorlik qilishning usullari yoritilgan bo'lsa, Lixotinaning (2020) tadqiqotlari soliq qonunchiligidagi o'zgarishlar oqibatida, ayniqsa, asoslanmagan soliq imtiyozlari sharoitida lozim darajada ehtiyotkorlikning mezonlari masalalari ko'rib chiqilgan. Trufanov (2018) esa, lozim darajada ehtiyotkorlik masalalarida xalqaro kontragentlarni tanlash va ulardan keladigan salbiy oqibatlarni baholash va ularni boshqarish muammolariga oid tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Yuqorida keltirilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili bu xorijiy olimlarning ilmiy ishlariga tegishli bo'lib, mahalliy olimlarimiz tomonidan aynan soliq nazoratini amalga oshirishda kontragentlar faoliyatini nazorat qilish va ularning faoliyatini tekshirishga oid aniq bag'ishlangan tadqiqotlar deyarli amalga oshirilmagan deb aytsak ilmiy jihatdan o'z asosiga egadir. Shunga qaramasdan, keyingi yillarda soliq nazoratini tashkil etish va uni amalga oshirishni yanada takomillashtirishga qaratilgan bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Shu jihatdan ushbu ilmiy tadqiqotlarning ayrimlarini ilmiy tahlil qilishga harakat qilamiz.

Bu oradagi tadqiqotlar sirasiga Nazarovning (2023) ilmiy ishlarini misol qilish mumkin. Mazkur tadqiqotda muallif raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq nazoratining nazariy masalalarini ilmiy tahlil qilgan, soliq to'lovchilar faoliyatini soliq nazoratini tashkil etishning ilg'or xorij tajribasidan mamlakatimiz amaliyotida foydalanish masalalari yoritilgan, soliq turlari, jumladan, foyda solig'ining kameral soliq tekshiruvini o'tkazishning uslubiyotini, sayyor soliq tekshiruvini o'tkazish tartibini, sayyor soliq tekshiruvini o'tkazishda aktivlar inventarizatsiyasi asosida soliq bazasini kengaytirishga oid ilmiy tavsiyalar ishlab chiqilgan hamda soliq tekshiruvlari natijalari asosida soliq organlari faoliyatining samaradorligini baholash masalalari kenroq yoritib berilgan.

Ta'kidlash joizki, Nazarovning (2023) ilmiy tadqiqotlari yangi Soliq kodeksi qabul qilingandan keyin soliq nazoratiga bag'ishlangan dastlabki ilmiy tadqiqotlardan biri bo'lib, unda soliq nazoratini tashkil etish va amalga oshirishga oid aniq ilmiy tavsiyalar ishlab chiqilgan bo'lsada, ammo, soliqqa tortish jihatidan kontragentlar masalasiga deyarli ilmiy tadqiqotdan chetda qolgan.

Mahalliy olimlarimizdan yana biri bu Idirisov (2023) tomonidan soliq ma'muriyatchiligi tizimida soliq nazoratini takomillashtirishga bag'ishlangan tadqiqotlarini ham keltirish mumkin. Idirisov (2023) tadqiqot jarayonida soliq nazoratining mohiyati, uning shakllari hamda huquqiy asoslarini nazariy jihatdan asoslagan, asosiy e'tiborga soliq tekshiruvlarining kameral usuliga keng e'tibor qaratgan holda u bo'yicha soliq tekshiruvini o'tkazishning hozirgi holati va uning tahlilini amalga oshirgan hamda bu jarayonni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Bundan tashqari, mazkur tadqiqotda sayyor soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish tartib qoidalarini atroflicha o'rganib, tegishli takliflar ishlab chiqish orqali qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar ham bergan. Samarali va ta'sirchan soliq auditini o'tkazish muammolariga e'tibor qaratilgan, tadbirkorlik sub'ektlarini nazorat qilishda

ularning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq munosabatlarni o'rganib, bu jarayonlarni yanada mustahkamlashga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqqan. Biroq, ushbu tadqiqot ishi ham soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilishga bag'ishlangan bo'lsada, ammo, unda kontragentlarni baholash va ular bilan iqtisodiy hamkorlik qilishni soliq nazorati nuqtai nazaridan yetarlicha e'tibor berilmagan, ammo, ushbu olimning ilmiy tavsiyalari esa, ilmiy-amaliy ahamiyatga ega deb hisoblaymiz.

Shu kabi tadqiqotlar sirasiga Azimovning (2022) tadqiqotlarini ham keltirish mumkin. Ushbu tadqiqotda asosiy e'tibor kameral soliq tekshiruvini tashkil etishda tashqi manba ma'lumotlaridan samarali foydalanish masalalari ko'rib chiqilgan. Unda "O'zbekistonda kameral soliq nazorati va tekshiruvi institutining shakllanishi hamda rivojlanish bosqichlarini tahlil qilingan, kameral soliq tekshiruvini samarali tashkil etishda tashqi axborot manbalarning ahamiyati va zaruriyatni asoslab berilgan, kameral soliq tekshiruvida foydalaniladigan tashqi axborot manbalari sifati va ishonchliligi bo'yicha amaliy holat tahlil qilingan, soliqqa oid axborot almashish bo'yicha hamkorlik tizimini tashkil etishning huquqiy va uslubiy asoslarini tadqiq etilgan, kameral soliq tekshiruvi sifatini oshirish, tashqi manbalardan axborot olish tezkorligi va to'liqligini ta'minlash bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan".

Fayzullaevning (2023) ilmiy tadqiqotlarida ham soliq nazorati masalalari qamrab olingan bo'lib, ushbu ilmiy tadqiqotda avvalgilaridan farqli ravishda soliq tekshiruvlarida zamonaviy usullaridan foydalanish istiqbollari tadqiq qilingan. Jumladan, tadqiqot ishi doirasida muallif, "soliq tizimida soliq tekshiruvlarini qo'llash samaradorligini ta'minlashda soliq tekshiruvlari natijalari bo'yicha soliq xizmati va sud organlari bilan moliyaviy jarimalar, soliq qarzdorliklarini undirish hamda boshqa turdagi javobgarlik choralari ijrosini ta'minlashga oid o'zaro munosabatlarni tartibga solish orqali takomillashtirish bo'yicha takliflarni ilgari surgan, chakana savdo, umumiy ovqatlanish va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish ob'ektlarida xaridni amalga oshirgan va ushbu xaridni soliq organlarining maxsus mobil ilovasida xarid chekinging fiskal belgisini matritsali shtrix kod (QR-kod) yordamida skanerlash orqali ro'yxatdan o'tkazgan jismoniy shaxslarning bank kartalariga oy yakuni bilan xarid summasining 1 foizini respublika budjetidan qaytarish mexanizmini joriy qilishni taklif qilgan, kameral soliq tekshiruvi jarayonidan oldin "Avtokameral" dastur orqali tahlilni qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha taklif etilayotgan mezonlar asosida amalga oshirish hamda "Tashqi manba" tizimida qo'shimcha ma'lumotlarni olish, "Soliq hamkor" axborot tizimining my.soliq.uzdagi interaktiv xizmatidan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish"ni taklif qilgan. Darhaqiqat M.Fayzullaevning tadqiqoti soliq tekshiruvlarining zamonaviy usullari haqida bo'lib, ushbu jarayonda kontragent soliq to'lovchilarning faoliyatini soliq nazorati asosida muvofiqlashtirish masalalariga ham qisqacha to'xtalib o'tgan. Jumladan, soliq to'lovchilar soliq tekshiruvlari boshlangunga qadar, o'zlari iqtisodiy hamkorlik qilgan soliq to'lovchilar (tadbirkorlar) bilan o'zaro iqtisodiy aloqalarini qonunga mosligini ko'rib chiqish kerak degan g'oyalarni ham ilgari surgan bo'lib, bu to'g'ri ta'kid deb hisoblaymiz.

Soliqqa tortish maqsadidagi ilmiy tadqiqotlar dunyo amaliyotida akademik tadqiqot loyihalari doirasida yoki tijorat tadqiqot tashkilotlarida amalga oshirilib kelinmoqda.

Bunday tadqiqotlar natijalari QQSni boshqarishning yanada samarali strategiyalarini va kontragentlarning soliq majburiyatlarini bajarishiga olib kelmoqda. Biroq, bunday ishlarning aniq soni va hajmi mamlakat, mintqa va soliq qonunchiligi va soliq siyosati sohasidagi dolzarb mavzularga qarab farq qiladi. Ushbu tadqiqotlar kontragentlar va QQS o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning turli jihatlarining ko'rib chiqilishi bilan izohlanadi.

Soliq nazorati bilan bog'liq ilmiy-tadqiqotlar doirasi yuqorida amalga oshirilgan tadqiqotlar xulosalariga ko'ra, kontragentlik muammolari aynan soliqqa tortish nuqtai nazaridan tadqiqotlarga nisbatan buxgalteriya hisobi va auditni to'g'ri tashkil qilish, debitorlik va kreditorlik qarzlarni tahlil qilish asosida korxonaning moliyaviy mablag'larini to'g'ri boshqarish, korxonalarda turli xil, shu jumladan, moliyaviy risklarni to'g'ri boshqarishda lozim darajada ehtiyotkorlik ham iqtisodiy munosabatlarda kontragentlar tomonidan keladigan

moliyaviy xavflarni to'g'ri baholash va uni boshqarish muammolariga ustunlik berilgan degan xulosalar chiqarish mumkin.

M.Fayzullaev, F.Axmedovlarning ilmiy tadqiqotlarida qisman e'tibor berilganligini hisobga olmaganda mahalliy olimlarimizning ham keyingi besh yillikdagi ilmiy tadqiqotlarida soliq nazoratida kontragentlar faoliyatini tekshirish asosida soliq nazoratining samarasiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar deyarli amalga oshirilmaganligini ham e'tirof etish zarur bo'ladi.

Yuqorida biz soliq nazorati nuqtai nazaridan kontragent kategoriyasiga berilgan ayrim ta'riflarni keltirib o'tgan edik. Albatta, bu bo'yicha ta'riflar ko'proq, iqtisodiy-huquqiy shartnomaviy munosabatlar mazmunida keltirilganligini ham qayd etib, soliqqa tortish jihatidan berilgan ta'riflar ko'p emas. Bularni tahlil qilgan va bu boradagi ilmiy tadqiqotlarni tanqidiy tahlil qilgan holda soliqqa tortish nuqtai nazaridan kontragentlik kategoriyasiga mualliflik ta'rifini ishlab chiqdik. Fikrimizcha, soliq nazorati nuqtai nazaridan *kontragentlar deganda* soliq to'lovchi maqomiga ega bo'lgan tadbirkorlik sub'ektlarining ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) maqsadlarida oldi-sotdi munosabatlariga kirishadigan ikkinchi tomonlar bo'lib, ularning iqtisodiy hatti-harakatlari doirasida lozim darajada ehtiyotkorlik bo'lishni talab etadigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar hamda ularning iqtisodiy faoliyati tushuniladi.

Xulosa va takliflar.

Soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilishda riskka asoslangan yondashuvlarni keng joriy etish, raqamli soliq nazorati vositalarini rivojlantirish hamda soliq organlari va soliq to'lovchilar o'rtasida axborot almashinuvini kuchaytirish orqali soliq nazoratining samaradorligini oshirish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar/Literaturam/Reference:

Ismailov Bobir Salomovich (2024) "Soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilishda kontragentlarni tekshirish amaliyotini takomillashtirish" I.f.f.d (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati –T.: - 11 b.

Musgrave R.A., Musgrave P.B. (1989) *Public Finance in Theory and Practice*. — New York: McGraw-Hill.

Samuelson P.A., Nordhaus W.D. (2010) *Economics*. – New York: McGraw-Hill Education.

Schneider F., Enste D.H. (2002) *The Shadow Economy: An International Survey*. — Cambridge: Cambridge University Press.

Stiglitz J.E. (2000) *Economics of the Public Sector*. — New York: W.W. Norton & Company.

Абдуллина А.Р. (2016) Представители как субъекты уклонения от уплаты налогов с организаций // Научная перспектива. № 10. - С. 37–38.

Абдурахмонов Қ.Х. (2020) Давлат молияси ва солиқ сиёсати. – Тошкент: Fan va texnologiya.

Азимов Саидумар Саидович. (2022) Камерал солиқ текширувини ташкил этишда ташқи манба маълумотларидан самарали фойдаланиш. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Тошкент. 61.б.

Александрова Л.И. (2017) Основные особенности и проблемы выявления уклонений от уплаты налогов. // Актуальные проблемы правового регулирования. С.2.

Бембеева В.Б. (2014) Влияние налогового контроля на рост доходов бюджета без увеличения налоговой нагрузки на экономику // Вестник Университета № 17, С.110-115.

Вахабов А.В. (2019) Солиқлар ва солиққа тортиш. – Тошкент: Иқтисод-молия.

Гончаренко Л.И. (2018) *Налоговый контроль: теория и практика*. — М.: Финансы и статистика.

Идирисов Алишер Отажонович. (2023) Солиқ маъмуриятчилиги тизимида солиқ назоратини такомиллаштириш. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати Тошкент. 35.б.

Кодекс (2019) <https://lex.uz/acts/4674902>. Ўзбекистон солиқ Кодекси. 15-модда.

- Кодекс (2020) Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. –Тошкент: Фафур Фулом нашриёт уйи. - 640 б.
- Коттке К. (1998) «Грязные» деньги – что это такое? Справочник по налоговому законодательству в области «грязных» денег. –М.
- Кузнецов Н.Г., Поролло Е.В. (2015) Актуальные тенденции международной практики контроля налоговых обязательств // Финансовые исследования № 3 (48). С.27-36.
- Лебедев Ю.В., Батищева Н.Н. (2019) Метод должной осмотрительности // Southern Almanac of Scientific Research. № 9. С. 4–6.
- Лихотина Ю.А. (2020) Критерий должной осмотрительности в концепции необоснованной налоговой выгоды с учетом изменений налогового законодательства // Финансовое право. № 5. С. 43–46.
- Майбуров И.А. (2020) Налоги и налогообложение: учебник. – М.: Юрайт.
- Маковеский С.А., Зареская Й.А. (2017) Уклонение от уплаты налогов: особенности преступления и наказания. Вестник института экономических исследований, № 3(7) -156.
- Мурников И.В., Соловьев Д.В., Кузьмина О.В., Федоренко И.В. (2019) Проблемы при проведении проверки потенциального контрагента. // Актуальные проблемы авиации и космонавтики. Том 3.
- Назаров Суннатулло Амириллович. (2023) Рақамли иқтисодиёт шароитида солиқ текширувларини такомиллаштириш. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати Тошкент. 54.б.
- Окружко Оксана Александровна. (2012) Бухгалтерская экспертиза расчетов с контрагентами в строительстве Специальность - 08.00.12 - Бухгалтерский учет, статистика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук г.Москва. – 26 с.
- Оленников С.М. (2017) Квалификация уклонения от уплаты налогов по объективным признакам состава преступления. // Юридическая ответственность и ответственные юристы. №4. С.37-42.
- Позднякова Татьяна Сергеевна. (2021) Анализ методов проверки контрагентов с целью обеспечения экономической безопасности АО «Арнест».// Вестник Евразийской науки. 2021, №6, Том 13. стр. 1-24.
- Романова С.В. (2015) Актуальность вопроса должной осмотрительности при выборе поставщика// экономика и управление: анализ тенденций и перспектив развития. С.126-129.
- Соловьева Ю.М. (2022) Экономика нового мира: науч. журн. Том 7. № 1 (Вып. 24). С. 58.
- Труфанов А.Н. (2018) Должная осмотрительность при выборе контрагента — иностранной организации // Налоги и финансовое право. № 6. С. 123-127.
- Файзуллоев Мирсаид Шухратович. (2023) Солиқ назоратини амалга оширишда солиқ текширувларининг замонавий усулларида фойдаланиш истиқболлари. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати –Тошкент. 60.б.
- Шахманова Бакыт Ашкеновна. (2014) Аудит дебиторской задолженности группы взаимосвязанных организаций. Специальность: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук г.Москва 08.00.12 - Бухгалтерский учет, статистика. Новосибирск. Стр.24.
- Шибанова А.А. (2022) Обеспечение должной осмотрительности в хозяйственной деятельности экономических субъектов. // International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 10-4 (73).
- Юткина Т.Ф. (2019) Налоги и налогообложение. –М.: ИНФРА-М.